

Teresa WOLIŃSKA*

**POGAŃSKIE IDEE POLITYCZNE
W CHRZEŚCIJAŃSKIM ŚWIECIE.
WŁADZA, JEJ GRANICE I ŹRÓDŁA LEGITYMIZACJI
W OCENIE AUTORA DIALOGU
*ΠΕΡΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ (DE SCIENTIA POLITICA)***

1. Anonimowy dialog o wiedzy politycznej i jego losy. Dialog *Περὶ πολιτικῆς ἐπιστήμης (De scientia politica)* to pierwszy świecki traktat bizantyński poświęcony teorii polityki¹, będący próbą stworzenia polityczno-filozoficznej koncepcji państwa i władającego nim króla/cesarza². W opinii Athanasiosa S. Fotiou jego autor miał na celu zaproponowanie „konstytucji”, czy też sugerował konieczność jej stworzenia, by wprowadzić porządek w chaosie panującym przy wyborze władcy na początku VI wieku³. Chociaż opinia powyższa jest nieco na wyrost, traktat *Περὶ πολιτικῆς ἐπιστήμης* może być uznany za „the only surviving example of Neoplatonic political theory outside the Arab world”⁴.

O jego istnieniu wiedziano jeszcze zanim tekst został odnaleziony, dzięki Focjuszowi, który zamieścił o nim krótką wzmiankę w swej *Bibliotece*. Konstantynopolitański patriarcha nie znał imienia autora dialogu, ale podał imiona jego uczestników – patrycjusza Menasa i referendarza Tomasza⁵. Gdy w 1827 r. Angelo Mai (7 III 1782 - 8 IX 1854), kustosz Biblioteki Ambrojańskiej w Mediolanie i Apostolskiej Biblioteki Watykańskiej, późniejszy

* Dr hab. Teresa Wolińska, prof. UL – profesor nadzwyczajny w Katedrze Historii Bizancjum Uniwersytetu Łódzkiego w Instytucie Historii na Wydziale Filozoficzno-Historycznym; e-mail: t.wolinska@wp.pl.

¹ Por. Г.Е. Лебедева – Е.А Мхамадиев, *Диакон Агапум и Dialogus de scientia politica: два концепта власти византийского василевса в VI в.* (часть 2), „Известия Уральского Федерального Университета. Гуманитарные Науки” 4 (2014) nr 133, 93.

² Por. A.S. Fotiou, *Plato's Philosopher King in the Political Thought of Sixth-Century Byzantium*, „Florilegium” 7 (1985) 17; Лебедева – Мехамадиев, *Диакон Агапум*, s. 90.

³ Por. Fotiou, *Plato's Philosopher King*, s. 18.

⁴ P. N. Bell, *Introduction*, w: *Three Political Voices from the Age of Justinian: Agapetus*, „Advice to the Emperor”; *Dialogue on Political Science; Paul the Silentiary*, „Description of Hagia Sophia”, transl. P.N. Bell, Liverpool 2009, 62.

⁵ Por. Photius, *Bibliotheca* 37, ed. R. Henry, vol. 1, Paris 1959, 22, tłum. O. Jurewicz: Focjusz, *Biblioteka*, t. 1: „Kodeksy” 1-150, Warszawa 1986, 21.

kardynał, odnalazł w palimpseście z X w. (Cod. Vat. Gr. 1298) fragmenty nieznanego utworu, właśnie wzmianka Focjusza pozwoliła mu na uznanie, że ma do czynienia z tekstem *De scientia politica*⁶. W 1827 r. A. Mai opublikował odnalezione źródło w *Scriptorum Veterum Nova Collectio*⁷.

Długo anonimowy traktat o wiedzy politycznej nie przyciągał uwagi badaczy. Praktycznie nie zajmowano się nim aż do początków XX w., gdy ukazał się artykuł Karla Praechtera (17 X 1858 - 18 II 1933)⁸. I wówczas jednak oddźwięk był znikomy. Dopiero przygotowanie w 1982 r. nowej edycji źródła przez Carlo Marię Mazzucchiego, ucznia Agostino Pertusi (19 IV 1918 - 25 I 1979), wpłynęło na zmianę sytuacji. W porównaniu z edycją A. Mai tekst traktatu został uzupełniony o kilka nowych fragmentów, odnalezionych dzięki kwerendzie w Bibliotece Watykańskiej⁹. W 2002 r. C.M. Mazzucchi opublikował go wraz z komentarzem¹⁰. Równocześnie nad tekstem pracował z zamiarem wydania go (nieświadom zamiarów Włocha) Athanasios S. Fotiou¹¹. Przekład na język angielski zawdzięczamy Peterowi N. Bellowi¹².

Pierwotnie traktat *Περὶ πολιτικῆς ἐπιστήμης* liczył ok. 130-150 stron i był nieco dłuższy niż dzieło Cycerona *O państwie* (*De re publica*), do którego nawiązywał¹³. Autor nadał mu formę dialogu, wzorowanego na dialogach platońskich. Niestety obecnie posiadamy jedynie jego część (około 1/4). Spośród pierwotnie istniejących 6 ksiąg zachowały się fragmenty księgi IV, dotyczącej spraw wojskowych oraz duże fragmenty księgi V, poświęconej władzy cesarskiej.

2. Autor *De scientia politica*. Niewiele wiadomo o autorze *Περὶ πολιτικῆς ἐπιστήμης*. Pochodził zapewne z kręgu senatorskiego, bowiem reprezentuje interesy tej grupy¹⁴. Był bardzo dobrze wykształcony – prawdopodobnie

⁶ Por. A. Cameron, *Old and New Rome: Roman Studies in Sixth-Century Constantinople*, w: *Transformations of Late Antiquity. Essays for Peter Brown*, ed. Ph. Rousseau – M. Papoutsakis, Farnham 2009, 30.

⁷ Por. *Scriptorum veterum nova collectio*, ed. A. Mai, vol. 2, Romae 1827, 590-609.

⁸ Por. K. Praechter, *Zum Maischen anonymus Περὶ Πολιτικῆς Ἐπιστήμης*, *ByZ* 9 (1900) nr 3, 621-632.

⁹ Por. C. Behr, *A New Fragment of Cicero's De Republica*, „*American Journal of Philology*” 95 (1974) nr 2, 141-149; Cameron, *Old and New Rome*, s. 30; D. O'Meara, *Platonopolis: Platonic Political Philosophy in Late Antiquity*, Oxford 2003, 171-84.

¹⁰ Por. *Menae patricii cum Thoma referendario De scientia politica dialogus, iteratis curis quae exstant in codice Vaticano palimpsesto*, ed. C.M. Mazzucchi, Bibliotheca Erudita. Studi e Documenti di Storia e Filologia 17, Milano 2002.

¹¹ Por. P. Досталова, *Напряженность социальной обстановки в Византии V-VI вв. в отражении анонимного трактата*, „*Византийский Временник*” 51 (1990) 46.

¹² Por. *Three Political Voices from the Age of Justinian*, s. 123-188.

¹³ Por. C.M. Mazzucchi, *Per una rilettura del palinseto Vaticano „Sulla scientia politica” del tempo di Giustiniano*, w: *L'Imperatore Giustiniano. Storia e mito*, a cura di G.G. Archi, Circolo Toscano di Diritto Romano e Storia del Diritto 5, Milano 1978, 240.

¹⁴ Por. Fotiou, *Plato's Philosopher King*, s. 17.

studiował w Akademii Platońskiej, niewykluczone, że był uczniem neoplatonika Proklosa († ok. 485)¹⁵. Świetnie znał dzieła Platona, Arystotelesa, Cyce-rona oraz autorów hellenistycznych. Pozostawał bez wątplenia pod wpływem filozofii platońskiej i neoplatońskiej – dotyczy to zarówno języka, jak i idei¹⁶.

Początkowo napisanie *Περὶ πολιτικῆς ἐπιστήμης* przypisywano Piotrowi Patrycjuszowi (ok. 500-565), pełniącemu funkcję magistra *officiorum* (z *Liber Suda* wiadomo, że był autorem tekstu o zbliżonym tytule – *Περὶ πολιτικῆς καταστάσεως*)¹⁷ – tak myśleli m.in. A. Mai, Vladimir E. Valdenberg (1871-1940), Francis Dvornik (14 VIII 1893 - 4 XI 1975)¹⁸. Skaniali się ku temu też A. Pertusi i Herbert Hunger (9 XII 1914 - 9 VII 2000)¹⁹. Obecnie badacze odrzucają jednak taką możliwość. C.M. Mazzucchi sądzi, że autor jest tożsamy z główną osobą dialogu, patrycjuszem Menodorem [= Menasem], tak jak sam Cyce-ron jest głównym protagonistą w swym traktacie *O państwie*. Równocześnie włoski uczony identyfikuje autora dialogu z Menasem, prefektem pretorium Wschodu w latach 528-529 i byłym prefektem Konstantynopola, uczestnikiem prac nad *Corpus Iuris Civilis*²⁰. Na dowód przytacza opublikowany przez Marwana Rasheda epigramat, w którym Menas określany jest jako człowiek wykształcony i wybitny mówca²¹. Z uznaniem Menasa za autora traktatu

¹⁵ Por. tamże.

¹⁶ Por. D. O'Meara, *The Justinianic Dialogue On Political Science and its Neoplatonic Sources*, w: *Byzantine Philosophy and its Ancient Sources*, ed. K. Ierodiakonou, Oxford 2002, 60.

¹⁷ Por. P. Antonopoulos, *Peter the Patrician, The Byzantine diplomat, official and author*, Historical Monographs 7, Athenes 1990, 21-42; A. Cameron, *Procopius and the Sixth Century*, London 1985, 251; A. Laniado, *Un fragment peu connu de Pierre le Patrice*, ByZ 90 (1997) nr 2, 405-412; K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reiches (527-1453)*, München 1891, 48-49.

¹⁸ Por. V. Valdenberg, *Les idées politiques dans les fragments attribués à Pierre le Patrice*, „Byzantion” 2 (1925) 55; Лебедева – Мехамадиев, *Диакон Азанум*, s. 87.

¹⁹ Por. Лебедева – Мехамадиев, *Диакон Азанум*, s. 87; I.P. Medvedev, *L'égalité comme principe de justice sociale chez les byzantins*, „Symmeikta” 9 (1994) nr 2, 123-124. Jako pierwszy autorstwo Piotra Patrycjusza zakwestionował Karl Krumbacher (*Geschichte*, s. 48).

²⁰ Por. *Menas* 6, PLRE II 756. Jeśli tak, to uczestniczył w redagowaniu Justyniańskich *Digestów* (F. Galgano, *Mundi totius elementa... et eorum dispositio*, „Studia et Documenta Historiae et Iuris” 80 (2014) 362; Досталова, *Напряженность*, s. 46). Menas wspomniany jest wielokrotnie w *Kodeksie Justyniana* (pełną listę odwołań zamieszcza w cytowanym haśle J.R. Martindale). Do niego adresowana jest konstytucja z 529 r. wprowadzająca w życie *Kodeks* (*De Justiniano Codice confirmando*, w: *Corpus Iuris Civilis*, t. 2: *Codex Iustinianus*, ed. P. Krueger, Berolini 1954, 2). Jest tam tytułowany prefektem pretorium i eksprefektem Konstantynopola. Również szereg innych praw zostało skierowanych na jego ręce. O jego udziale w pracach nad kodyfikacją cesarz wspominał informując senat o drugiej edycji *Kodeksu* (*De emendacione codicis Iustiniani*, w: *Corpus Iuris Civilis*, t. 2, s. 4). J. R. Martindale potraktował uczestnika dialogu *De scientia politica* jako odrębną osobę (*Menas* 5, PLRE II 755).

²¹ Por. M. Rashed (*Menas, préfet du Prétoire (528/9) et philosophe: une épigramme inconnue*, „Elenchos” 21 (2000) nr 1, 89-98) wydał i omówił epigram (Paris. Gr. 1116), odnoszący się do Menasa, filozofa i polityka. Epigram został przedrukowany w: Лебедева – Мехамадиев, *Диакон Азанум*, s. 88 (błędnie przypisali jego edycję C.M. Mazzucchiemu). Tekst epigramu można znaleźć

zgodzili się rosyjscy uczeni, Galina E. Lebedieva i Evgenij A. Mechamadiev²², w których opinii miał odpowiednie doświadczenie i talenty retoryczne. Jednak, mimo wysiłków badaczy, brak jednoznacznych dowodów, pozwalających uznać, że istotnie to prefekt Menas napisał *De scientia politica*. Jego autor pozostaje anonimowy, zapewne na swe własne życzenie.

Uczeni w różny sposób próbowali wytłumaczyć powody, dla których nie ujawnił on swego imienia. Wskazywano, że mógł zachować się tak z powodu obaw o swe bezpieczeństwo. Jeśli był poganinem, to ujawnienie się mogło narażać go na represje, szczególnie po zamknięciu Akademii Platonskiej w 529 roku. Mógł także obawiać się represji z powodu poglądów filozoficznych, ponieważ, jak zauważył P.N. Bell, niebezpiecznie było wtedy być platonikiem²³. W traktacie można dopatrzeć się krytyki rządów Justyna I (518-527) i Justyniana (527-565), zatem sądzi się niekiedy, że autor analizowanego traktatu liczył się z surową reakcją cesarza. W takim przypadku jego zachowanie byłoby podobne do postawy Prokopiusza, który nie podpisał się pod *Historią sekretną*. Růžena Dostálová wskazuje np., że zawołaną krytyką Justyna, który został wyniesiony do władzy w wieku 66 lub 68 lat, jest postulowana przez autora *Περὶ πολιτικῆς ἐπιστήμης* konieczność oddania władzy w okolicach 60 roku życia²⁴. Pamiętać jednak trzeba, że u boku Justyna ważną rolę odgrywał od początku Justynian, zatem można uznać, że cesarz dobrał sobie pomocnika, co było drugą, obok abdykacji, możliwością dopuszczoną w *De scientia politica*²⁵. Większe znaczenie mógł mieć fakt, że sam Justynian, który nie miał męskiego potomka, do końca nie zdecydował się na powołanie współcesarza²⁶. Tak czy inaczej, nie sądzę, by obawa przed reakcją władcy na krytykę była w tym przypadku czynnikiem decydującym o zachowaniu anonimowości przez autora *De scientia politica*. Biorąc pod uwagę skalę niechęci do panującego nie sposób porównywać jego tekstu z *Historią sekretną*. Elementy krytyczne nie występowały w nim w stopniu większym niż w innych nieanonimowych dziełach Prokopiusza i współczesnych mu autorów, choćby Jana z Lidii.

Bardzo trudno ocenić jakiego wyznania był autor traktatu. Zdaniem A.S. Fotiou mamy do czynienia z chrześcijaninem (ściślej: chrześcijańskim

w: *The Greek Anthology* IX 785, ed. W.R. Paton with an English translation, vol. 3, Cambridge (Mass.) – London 1958, 422-423.

²² Por. Лебедева – Мехамадиев, *Диакон Агапит*, s. 88-89.

²³ W VI w. platonizm rozkwitał nie tylko w centrach takich jak Ateny czy Aleksandria. Paganie byli liczniejsi, niż się sądzi, ale stali się ofiarami prześladowań za Justyniana, por. Bell, *Introduction*, s. 57-58. Przykładem tego było zamknięcie Akademii Platonskiej, ale także fizyczne prześladowania pogan w latach 545-546, a po 562 r. palenie ksiąg, por. CJ I 5, 1-22, ed. P. Krueger, w: *Corpus Iuris Civilis*, t. 2, s. 50-60; tamże I 11, 1-10, ed. P. Krueger, t. 2, s. 62-64).

²⁴ Por. Досталова, *Напряженность*, s. 50. Także Anastazjusz w chwili elekcji był wiekowy (miał ponad 60 lat; zmarł między 88 a 90 rokiem życia).

²⁵ Formalnie uczynił to dopiero w 527 roku

²⁶ Zwróciła na to uwagę, w nieco innym kontekście, Averil Cameron (*Procopius*, s. 309).

filozofem prezentującym swe poglądy przy użyciu pojęć neoplatońskich)²⁷. Podobną opinię wyraził już dawno Karl Praechter, który jako pierwszy wskazał na nawiązanie do Starego Testamentu w tekście *De scientia politica*²⁸. Podziela ją Lesley MacCoull, która widzi w dialogu inne jeszcze odwołania biblijne, m.in. do stworzenia człowieka na podobieństwo Boga, zaś w wyborze władcy drogą losowania dostrzega paralelę do wyboru apostoła Macieja²⁹. Podobnie w określeniu „chodzić w świetle” dopatruje się aluzji do Ewangelii św. Jana i innych dzieł Janowych³⁰. Nawiązania do Biblii są, jej zdaniem, obecne także we fragmencie, w którym czytamy, że cesarz i poddani po trudach na ziemi wrócą do domu, znajdującego się powyżej³¹. Gdy autor Περὶ πολιτικῆς ἐπιστήμης pisze o zagrożeniu ze strony faksji, uczona odnajduje w jego tekście parafrazę Psalmu 129(130)³² oraz nawiązania do fragmentów Ewangelii potępiających rozłam w społeczeństwie³³. Z Pisma Świętego został, jej zdaniem, zaczerpnięty symbol siewcy³⁴. W kontekście chrześcijaństwa badaczka interpretuje nakaz naśladowania Boga przez cesarza³⁵. Nie negując wpływów platońskich w analizowanym dziele Leslie MacCoull konstatuje, iż jest to „Christian-influenced Platonism”³⁶.

P.N. Bell jest dużo bardziej ostrożny. Nie wszystkie argumenty Leslie McCoull przekonują go. Wskazuje, że w niektórych przypadkach możemy mieć do czynienia z użyciem popularnych, „przysłowiowych” określeń (np. fraza „wołając z otchłani” nie musi pochodzić z tradycji chrześcijańskiej), a pomysł losowania mógł zostać zaczerpnięty od Platona. Uczony dostrzega trudność

²⁷ Por. Fotiou, *Plato's Philosopher King*, s. 17. Uczony powołuje się m.in. na fragment, w którym mowa o boskim stworzeniu i o zbawieniu (*De scientia politica* V 16, ed. Mazzucchi, s. 23; Fotiou, *Plato's Philosopher King*, s. 21).

²⁸ Karl Praechter (*Zum Maischen anonymus*, s. 629 i 631, nota 1) dopatrywał się nawiązania do Biblii w określeniu człowieka jako obrazu Boga. Jeśli uczony ma rację, mielibyśmy tu odwołanie do Rdz 1, 26-27. Dominic J. O'Meara (*The Justinianic Dialogue*, s. 59; tenże, *Platonopolis*, s. 183) przyjął sugestię K. Praechtera, ale uznał, że to „isolated and rather weak indication”.

²⁹ Por. *De scientia politica* V 50-51, ed. Mazzucchi, s. 30; Dz 1, 24-26. Zob. L.S.B. MacCoull, *Menas and Thomas: Notes on the Dialogus de scientia politica*, GRBS 46 (2006) 307; R. Wiśniewski, „I los padł na Macieja...”. *Kilka uwag o późnoantycznym stosunku do losów i pewnym epizodzie z początków Kościoła*, „U schyłku starożytności” 10 (2011) 229-236. Ten ostatni wskazuje jednak, że w świecie chrześcijańskim metoda losowania nie zyskała popularności i była stosowana w sytuacjach wyjątkowych.

³⁰ Por. J 11, 9-20; 12, 35; 1J 1, 7; Ap 21, 24. Zob. Ef 5, 8. Uczona (MacCoull, *Menas and Thomas*, s. 309) zauważa jednak, że autor dialogu nie użył nowotestamentowego określenia περιπατεῖν, lecz βαδίζειν.

³¹ Por. MacCoull, *Menas and Thomas*, s. 306. Odsyła do Ga 4, 26.

³² „De profundis clamavi ad te Domine” (Ps 129(130), 1). Por. MacCoull, *Menas and Thomas*, s. 310.

³³ Por. Mt 12, 25; Mk 3, 25; Łk 11, 17.

³⁴ Por. Mt 13, 3-23. Por. też MacCoull, *Menas and Thomas*, s. 306. Zob. Iz 28, 4; 40, 6-8; 1P 1, 24.

³⁵ Por. *De scientia politica* V 132, ed. Mazzucchi, s. 47. Zob. MacCoull, *Menas and Thomas*, s. 306.

³⁶ Por. MacCoull, *Menas and Thomas*, s. 306.

jednoznacznego rozróżnienia między chrześcijanami i „hellenami”³⁷. Wskazuje przykład Boecjusza, o którym wiemy, że był chrześcijaninem, a tymczasem dzieło *O pocieszeniu, jakie daje filozofia* nie daje podstaw, by go za takowego jednoznacznie uznać. Inną opinię wyraża Anthony Kaldellis, który sądzi, że mamy do czynienia z poganinem, podobnie jak w przypadku Jana z Lidii³⁸.

W dzisiejszym stanie badań trudno jednoznacznie rozstrzygnąć powyższy spór. Za chrześcijańskim wyznaniem autora traktatu przemawia bez wątpienia fakt, że nie negował go Focjusz, który był w lepszej niż my sytuacji, bowiem dysponował całością źródła. Trzeba też pamiętać, że wiele wątków filozofii neoplatońskiej zostało wprowadzonych do myśli chrześcijańskiej przez Pseudo-Dionizego³⁹. Jednak obecność elementów chrześcijańskich można łatwo wytłumaczyć faktem, iż autor żył w środowisku zdominowanym przez chrześcijan, mógł mieć wśród nich przyjaciół i znać przynajmniej niektóre pisma chrześcijańskie. Uderza to, że o ile do filozofów starożytnych autor *De scientia politica* odwołuje się często i wprost, w zachowanych fragmentach brak choćby jednego, bezpośredniego powołania się czy to na proroków starotestamentowych czy na Ewangelie. Za pogańskimi poglądami, lub co najmniej sympatiami, autora przemawiać może też przedstawienie perskiego władcy Peroza (459-484) jako króla-filozofa⁴⁰. Jak powszechnie wiadomo, po 529 r. profesorowie Akademii Platonskiej wyemigrowali właśnie do Persji, licząc na życzliwe przyjęcie⁴¹. Nie wykluczałabym i takiej możliwości, że autor *Περὶ πολιτικῆς ἐπιστήμης* reprezentował pogląd bliski wyrażonemu przez Prokopiusz z Cezarei, iż Bóg jest *de facto* niepoznawalny i nieprzewidywalny – można być pewnym tylko tego, że jest dobry i że wszystko ma w swej mocy⁴². Dlatego dziejopis uznał dociekanie natury Boga za rodzaj szaleństwa i dodał: „Człowiek nie jest w stanie pojąć, jak sądzę, nawet tego, co dotyczy jego samego, tym bardziej zaś tego, co dotyczy natury Boga”⁴³. Niezależnie od tego jakie były poglądy religijne autora *De scientia politica*, jedno w każdym razie nie ulega wątpliwości – tekst nie

³⁷ Por. Bell, *Introduction*, s. 76-79.

³⁸ Por. A. Kaldellis, *Procopius of Caesarea. Tyranny, History, and Philosophy at the End of Antiquity*, Philadelphia 2004, 115-118; tenże, *The Religion of Ioannes Lydos*, „Phoenix” 57 (2003) 300-316.

³⁹ Por. O’Meara, *The Justinianic Dialogue*, s. 60.

⁴⁰ Por. *De scientia politica* IV 63-7, ed. Mazzucchi, s. 14-15.

⁴¹ Dodać trzeba, że dość szybko przyszło im się rozczarować. Por. E. Watts, *Where to Live the Philosophical Life in the Sixth Century? Damascius, Simplicius and the Return from Persia*, GRBS 45 (2005) 285-315; V. Erhart, *Priscianus of Lydia at the Sasanian Court: Solutionum ad Chosroem*, „Falsafeh” 37 (2009) nr 1, 21-31.

⁴² Por. Procopius Caesariensis, *De bellis* V 3, 8, ed. J. Havry, w: Procopius Caesariensis, *Opera omnia*, vol. 2: *De bellis libri V-VIII*, Lipsiae 1963, 15-16, tłum. D. Brodka: Prokopiusz z Cezarei, *Historia wojen*, t. 2: *Wojny z Gotami*, Źródła Historyczne, Kraków 2015, 20. Poglądom Prokopiusza na kwestie religii poświęciłam odrębny artykuł: *Sympatyk pogan i heretyków? Prokopiusz z Cezarei o polityce religijnej Justyniana*, „Christianitas Antiqua” 6 (2014) 194-211.

⁴³ Procopius Caesariensis, *De bellis* V 3, 7, ed. Havry, t. 2, s. 15-16, tłum. Brodka, t. 2, s. 20. Dodał zastrzeżenie, że nie należy kwestionować tego, co jest przedmiotem czci. Anthony Kaldellis (*Procopius of Caesarea*, s. 171) dopatruje się tu paraleli z poglądami Sokratesa.

poruszał wprost kwestii religijnych (poza ogólnymi odwołaniami do Boga) i był do zaakceptowania zarówno dla pogan jak i dla chrześcijan⁴⁴.

Ustalenie autora *Περὶ πολιτικῆς ἐπιστήμης* miałyby istotne znaczenie dla datowania tego traktatu. Jeśli byłby nim Piotr Patrycjusz, to musiałby napisać dialog przed 564 rokiem. Jednak, jak wspomniano powyżej, należy raczej wykluczyć taką ewentualność. Na podstawie krytyki wewnętrznej tekstu C.M. Mazzucchi za *terminus post quem* uznał rok 484, bowiem w traktacie wspomniano o sprawiedliwości szacha Peroza, który zmarł w tymże roku, zaś *terminus ante quem*, to 535 r., czyli rok po zwycięskiej wyprawie afrykańskiej Belizariusza. Wydawca źródła sądzi tak ponieważ w dialogu podkreśla się rolę piechoty a nie jazdy⁴⁵, a to ona odegrała istotną rolę w kampanii wandalskiej Belizariusza. Mnie jednak ten argument nie przekonuje. Autor *Περὶ πολιτικῆς ἐπιστήμης* nie był czynnym wojskowym, a działania przeciwko Wandalom toczyły się na odległym obszarze. Nie musiał być zatem świadom zmian w sposobie prowadzenia wojny. Ponadto jako osoba dobrze wykształcona, był z pewnością czytany w klasycznej literaturze polemologicznej. Pisał o decydującej roli piechoty, taką bowiem odgrywała w dawnych imperiach – pierwszeństwo dawali jej nie tylko Grecy i Rzymianie, ale też Persowie⁴⁶. Jako *terminus ante quem* wskazuje się także bunt Nika (532), w którym istotną rolę odegrały kręgi arystokratyczne, za których reprezentanta uważa się autora dialogu⁴⁷. Pojawiają się także próby datowania dzieła na końcowe lata rządów Justyniana⁴⁸. Averil Cameron zwraca m.in. uwagę, że w dialogu zalecano, by cesarz w wieku 57 lat ustąpił lub dobrał sobie współpracownika, a Justynian skończył 57 rok życia prawdopodobnie w 539 r. i nadal nie miał następcy⁴⁹. Opisane powyżej rozbieżności poglądów uczonych są namacalnym dowodem, iż przy obecnym stanie wiedzy za pewnik można przyjąć jedynie, że spisanie *De scientia politica* przypadło na czas rządów Justyniana⁵⁰. Dokładniejsza datacja wydaje się niemożliwa.

3. *Dramatis personae.* Jak wspomniałam, już Focjusz podał imiona uczestników dysputy: byli zaś nimi patrycjusz Menas oraz *referendarius* Tomasz⁵¹. Niewykluczone, że obie postaci są historyczne⁵², jednak ich identyfi-

⁴⁴ Por. Fotiou, *Plato's Philosopher King*, s. 17.

⁴⁵ Por. *De scientia politica* IV 26-28, ed. Mazzucchi, s. 6-7; tamże IV 35-53, ed. Mazzucchi, s. 8-12.

⁴⁶ Por. Досталова, *Напряженность*, s. 46. Pojawia się też datacja na lata 532-533 lub 529-534 (Лебедева – Мехмадиев, *Диакон Аганум*, s. 87 i 89; C.M. Mazzucchi, *Praefatio*, w: *De scientia politica*, s. XIII-XV).

⁴⁷ Por. A. Sheppard, *Philosophy and Philosophical Schools*, w: *Cambridge Ancient History*, vol. 14, Cambridge 2000², 853; Cameron, *Old and New Rome*, s. 31; Fotiou, *Plato's Philosopher King*, s. 17.

⁴⁸ Por. Cameron, *Procopius*, s. 250-251; MacCoull, *Menas and Thomas*, s. 302.

⁴⁹ Por. Cameron, *Procopius*, s. 309.

⁵⁰ Wskazuje na to wymienienie w tekście szacha Peroza i frankijskiego króla Chlodwiga (481-511). Por. O'Meara, *The Justinianic Dialogue*, s. 49; Galgano, *Mundi totius elementa*, s. 359.

⁵¹ Por. Photius, *Bibliotheca* 37, ed. Henry, vol. 1, s. 22, tłum. Jurewicz, t. 1, s. 21.

⁵² Por. Cameron, *Procopius*, s. 249; Rashed, *Menas, préfet du Prétoire*, s. 89-98; G. Steiris, *Po-*

kacja nastęrcza poważne problemy. Możliwe, że patrycjusz Menas, *alter ego* autora lub nawet on sam, to były prefekt pretorium i prefekt Miasta⁵³. Trudniej ocenić, kim był drugi z interlokutorów. Nie znamy w czasach Justyniana referendarza o imieniu Tomasz. Być może należy go identyfikować z kwestorem, poganinem, który w 529 r. z powodu swej wiary utracił stanowisko⁵⁴.

Gdy odnaleziono fragmenty *Περὶ πολιτικῆς ἐπιστήμης*, okazało się, że imiona obu protagonistów występują tu w nieco zmienionej postaci – Menodoros (Μηνόδορος) i Thaumasioi (Θαυμάσιος). Zdaniem Domnika O’Meary to „Platonized versions of Menas and Thomas”⁵⁵, jednak Leslie MacCoull widzi w nich odzwierciedlenie realiów egipskich, może nawet aleksandryjskich⁵⁶. Badaczka postanowiła spojrzeć na analizowany traktat okiem papirologa i doszła do wniosku, że o ile imię Menas (Menodoros) jest dobrze potwierdzone źródłowo, to inaczej jest w przypadku imienia Thaumasioi. Dlatego wnioskuje, że nie mamy do czynienia z imieniem, lecz ze zwrotem ὦ θαύμασιε („mój drogi”), którym zwykle mądrzejszy z uczestników platońskiego dialogu zwykł zwracać się do interlokutora⁵⁷. Jeśliby uczona miała rację, poszukiwania rzeczywistej postaci kryjącej się pod imieniem Thaumasioi byłyby bezsensowne.

Rozwianie wielu wymienionych powyżej wątpliwości byłoby być może możliwe, gdybyśmy dysponowali całością dzieła, nie zaś jedynie jego niewielką częścią. Ponieważ nie ma na to w tej chwili wielkiej nadziei, pozostaje jedynie skupić się na analizie zachowanych fragmentów.

Dialog *Περὶ πολιτικῆς ἐπιστήμης* jest tekstem wysoce intelektualnym, adresowanym do osób wykształconych, zdolnych pojąć literackie odwołania i aluzje. Autor starał się nadać mu naukowy charakter⁵⁸. Jasno zadeklarował, że dociekania na temat władzy chce prowadzić na drodze naukowej (ἐπιστημονικῶς) za pośrednictwem rozumu (λόγος), ale gdy to nie wystarczy, odwoła się do prawidłowej opinii (δόξα ὀρθή)⁵⁹. Dowód swego odczytania dał, wykorzystując około 30 źródeł⁶⁰.

litique, Religion et Hérésie dans le dialogue anonyme protobyzantin Περὶ Πολιτικῆς Ἐπιστήμης et dans l’œuvre philosophique d’al-Fārābī, ByF 31 (2013) 122.

⁵³ Por. nota 20.

⁵⁴ Por. Cameron, *Procopius*, s. 249; U. Roberto, *Aspetti della riflessione sul governo misto nel pensiero politico romano da Cicerone all’età di Giustiniano*, w: *Governo misto. Ricostruzione di un’idea*, a cura di D. Felice, Napoli 2011, 155; O’Meara, *The Justinianic Dialogue*, s. 50.

⁵⁵ Por. O’Meara, *The Justinianic Dialogue*, s. 51; tenże, *Platonopolis*, s. 174.

⁵⁶ Por. MacCoull, *Menas and Thomas*, s. 302 i 310-312. Jej zdaniem „matka miast” (*De scientia politica* V 109-112, ed. Mazzucchi, s. 41) może być Konstantynopolem lub Aleksandrią.

⁵⁷ Por. MacCoull, *Menas and Thomas*, s. 302.

⁵⁸ Por. Лебедева – Мехамадиев, *Диакон Aganum*, s. 93. Francesca Galgano (*Mundi totius elementa*, s. 361) podkreśla jednak, że nie jest to dzieło czysto akademickie.

⁵⁹ Por. *De scientia politica* V 8, ed. Mazzucchi, s. 21. Zob. też Fotiou, *Plato’s Philosopher King*, s. 20; Bell, *Introduction*, s. 61; O’Meara, *The Justinianic Dialogue*, s. 56. Ten ostatni dostrzega tu nawiązanie do *Państwa Platona* (*De re publica* VI 21, 511B-C, ed. P. Shorey with an English translation, vol. 2, London 1942, 112-114, tłum. W. Witkowski: *Platon, Państwo*, t. 2, Warszawa 1990, 219).

⁶⁰ Por. Bell, *Introduction*, s. 50.

Księga IV, pozostająca w tej chwili poza obszarem moich zainteresowań, poświęcona została sprawom wojskowym. W VI w. było oczywiste, że te kwestie wchodziły w skład wiedzy „politycznej”. Dowodzą tego np. rady Synezyjusza z Cyreny dla cesarza Arkadiusza, a także traktaty Syrianusa Magistra, Wegecjusza i innych⁶¹. W kluczowej dla tematu niniejszego artykułu księdze piątej zarysowane zostały zasady sprawowania władzy w państwie i jego organizacji.

4. Władza i jej pochodzenie. Wiele uwagi autor poświęcił pochodzeniu władzy. Jego zdaniem Kreator (δευουργός) stworzył świat przez swe Dobro i wpoił ludziom zasady wzajemnego współzycia⁶². Bóg (Pierwszy Poruszyciel, Demiurg) dał ludziom wiedzę o państwie (πολιτική ἐπιστήμη), by mogli zapanować nad irracjonalną naturą⁶³. Posiadana przez nich wiedza przejawia się w cnotach „politycznych”, takich jak odwaga, umiarkowanie, sprawiedliwość, czy mądrość. Owa wiedza obejmuje też specjalne prawa dotyczące władzy cesarskiej (νόμοι βασιλείας) oraz doktryny (zasady), kierujące właściwym działaniem (δὲγματα, ἐπιδεδηδεύματα)⁶⁴. Jest zbudowana na transcendentnym paradygmacie składającym się z naukowej wiedzy o czytelnych zasadach i słusznych opiniach dotyczących świata widzialnego⁶⁵. Zasady dotyczące władzy cesarskiej obejmują kryteria wyboru cesarza, autorytetów religijnych i dowódców wojskowych, sposób kształtowania elity – optymatów i stanie na straży prawa⁶⁶. Brak owej wiedzy politycznej jest przyczyną zła w polityce⁶⁷.

W świetle Περὶ πολιτικῆς ἐπιστήμης władza ma charakter monarchiczny i jest naśladowaniem Boskiej⁶⁸. Jest ona dawana przez Boga, ale za

⁶¹ Por. tamże, s. 51-54; MacCoull, *Menas and Thomas*, s. 303-305.

⁶² Por. *De scientia politica* V 173, ed. Mazzucchi, s. 55. O tym, że idea Dobra przenika wszystkim pisał Platon (*De re publica* VI 19, 508E, ed. Shorey, t. 2, s. 102-104, tłum. Witkowski, t. 2, s. 215; tamże VI 21, 511D-E, ed. Shorey, t. 2, s. 112, tłum. Witkowski, t. 2, s. 219).

⁶³ Por. Bell, *Introduction*, s. 59; O'Meara, *The Justinianic Dialogue*, 52-53. Badacze dopatrują się tu nawiązań do Platona (*Timaeus* I 17, 47B, ed. R.D. Archer-Hind with English translation, New York 1888, 162-164, tłum. P. Siwek: Platon, *Timajos. Kritias*, Warszawa 1986, 59; Plato, *Protagoras* XII 322C-D, ed. W.R.M. Lamb, w: Plato, *Laches. Protagoras. Meno. Euthydemus*, London 1952, 134, tłum. W. Witwicki: Platon, *Protagoras*, w: tenże, *Dialogi*, t. 1, Kęty 1999, 280), według którego Zeus za pośrednictwem Hermesa wyposażył ludzi w zdolności i wiedzę pozwalające żyć nie niszcząc się wzajemnie. Inspiracją dla autora dialogu mogły być też dzieła neoplatoników, np. *Vita Pythagorica* Jamblicha.

⁶⁴ Por. *De scientia politica* V 13-15, ed. Mazzucchi, s. 22.

⁶⁵ Por. Bell, *Introduction*, s. 62.

⁶⁶ Por. tamże, s. 60.

⁶⁷ Peter N. Bell, (*Introduction*, s. 62) dopatruje się tu krytyki Justyna I. Z kolei Dominic J. O'Meara (*The Justinianic Dialogue*, s. 58) sądzi, że autor dialogu stara się znaleźć metodę realizacji platońskiego ideału połączenia filozofii i władzy królewskiej, por. Plato, *De re publica* V 18, 473D, ed. P. Shorey with an English translation, t. 1, London 1937, 508, tłum. W. Witkowski, t. 2, s. 177).

⁶⁸ Por. *De scientia politica* V 5, ed. Mazzucchi, s. 20; tamże V 45, ed. Mazzucchi, s. 29; tamże V 129, ed. Mazzucchi, s. 46; tamże V 132, ed. Mazzucchi, s. 46-47. O tym, że idea ta nie była obca

pośrednictwem obywateli⁶⁹. Autor dialogu za konieczne uznał ustanowienie stabilnych, „konstytucyjnych” zasad wyboru panującego i przekazywania władzy następcy, by uniknąć okresów braku porządku. Elekcja winna mieć charakter legalny, zgodny z prawem (νόμιμος) i sprawiedliwy (δίκαιος). Dla właściwego biegu spraw konieczne jest spełnienie obu warunków⁷⁰. Ponadto elekcja powinna przebiegać z udziałem (pośrednio) całego społeczeństwa – należy uwzględnić nie tylko rady optymatów, ale także opinie wszystkich poddanych⁷¹. Zaproponowana procedura elekcji była dość skomplikowana⁷². Pierwszym krokiem było wskazanie przez przedstawicieli wszystkich grup w mieście (Konstantynopolu ? – T.W.) po trzech, ich zdaniem godnych sprawowania władzy cesarskiej⁷³. Dzięki temu obywatele uczestniczą w publicznych i legalnych działaniach⁷⁴. Kandydaci do władzy, których ogólna liczba nie została ściśle określona, winni wyróżniać się z natury i mieć doświadczenie polityczne. Ich wybór powinien być poprzedzony kilkudniowymi modlitwami. Następnie losy z imionami kandydatów należało umieścić pod nadzorem duchownych w świętym miejscu, na widoku publicznym. O tym, kto z woli Bożej będzie władcą, decydować miało losowanie⁷⁵. Wybrany do sprawowania władzy powinien ją przyjąć w interesie zbawienia poddanych⁷⁶. Chociaż prawo bizantyńskie zabraniało wyborów za pośrednictwem losowania⁷⁷, opisany system w pewnej mierze odzwierciedlał rzeczywistość, w której senat, wojsko i lud miały udział w elekcji, przy czym na przełomie V i VI w. rosła rola senatu, ἄριστοι (elekcja Leona I, Anastazjusza, Justyna I).

cesarzowi Justynianowi, zob. G. Falcone, *The „mysterious” beauty of Laws*, „Annali del Seminario Giuridico dell’Università degli Studi di Palermo” 77 (2014) 345.

⁶⁹ Por. *De scientia politica* V 17, ed. Mazzucchi, s. 4.

⁷⁰ Por. tamże V 46-49, ed. Mazzucchi, s. 29-30.

⁷¹ Por. Досталова, *Напряженность*, s. 49.

⁷² Por. Fotiou, *Plato’s Philosopher King*, s. 22-23.

⁷³ Por. *De scientia politica* V 50, ed. Mazzucchi, s. 30.

⁷⁴ Por. tamże V 52, ed. Mazzucchi, s. 30. Peter N. Bell (*Introduction*, s. 63) widzi w tym też sankcję religijną. W opinii G.E. Lebediejev i E.A. Miechamadijeva (*Диакон Азанум*, s. 92) autor *De scientia politica* postrzega obywateli, w szczególności mieszkańców Konstantynopola, jako aktywną siłę polityczną, mającą dzięki aklamacji wpływ na wybór cesarza.

⁷⁵ Por. *De scientia politica* V 51, ed. Mazzucchi, s. 30. Leslie S.B. MacCoull (*Menas and Thomas*, s. 307) sądzi, że mgło chodzić o wielki kościół, czyli Hagia Sophia.

⁷⁶ Por. *De scientia politica* V 47, ed. Mazzucchi, s. 29.

⁷⁷ Najlepsi winni być wybierani według zasług. Por. CJ I 3, 46 (47), , ed. Krueger, t. 2, s. 33-34. Zob. MacCoull, *Menas and Thomas*, s. 307; A. Laniado, *Recherches sur les notables municipaux dans l’empire protobyzantin*, Paris 2002, 237 i nota 86-87. Por. Agapetus Diaconus, *Expositio capitum admonitoriarum* (Ἐκθεσις κεφαλαίων παραινετικῶν) 16 i 44, hrsg. von R. Riedinger: Agapetos Diaconos, *Der Fürstenspiegel für Kaiser Iustinianos*, Athenai 1995, 36 i 56; A.S. Evans, *The Age of Justinian: The Circumstances of Imperial Power*, London 1996, 62; P. Henry III, *Mirror for Justinian: The Ekthesis of Agapetus Diaconus*, GRBS 8 (1967) 281-308.

Zdaniem autora *De scientia politica* nikt nie powinien sięgać po tron z własnej inicjatywy, bez akceptacji współobywateli⁷⁸. Władza nie powinna być zdobyta siłą, dzięki zastraszaniu czy innymi niegodnymi metodami. O tym, że tak się jednak zdarzało, świadczy krytyka tych, którzy sięgają po nią nie mając odpowiedniego przygotowania i wiedzy, kupując sobie godności.

Co ciekawe, autor *Περὶ πολιτικῆς ἐπιστήμης* nie przewidywał dożywotniego sprawowania władzy przez cesarza. Od poprzedników przejął przeświadczenie, że państwo starzeje się razem ze swym władcą i cierpi, gdy on choruje⁷⁹. Seneka napisał wprost, że gdy oszalał Neron, oszalało też państwo⁸⁰. Z idei powiązania stanu państwa z kondycją panującego wyciągnął wniosek, że w pewnej chwili cesarz powinien dobrowolnie zrezygnować ze sprawowania władzy. Nasz autor tę „emeryturę” wyznacza na około 60 rok życia władcy (ale najlepiej 57 – uściśla). Cesarz winien wówczas albo ustąpić z tronu, albo wziąć sobie pomocnika – współwładcę⁸¹. To pierwszy przypadek, by autor bizantyński zainteresował się kwestią pokojowego przekazywania władzy cesarskiej⁸².

5. Władca idealny. Zgodnie z doktryną zaprezentowaną w *Περὶ πολιτικῆς ἐπιστήμης* cesarz/król jest zasadą porządku i podobizną transcendentnego Boga⁸³. Jego cechy winny być odzwierciedleniem boskich (dobroć, sprawiedliwość, mądrość, władczość, zdolność przewidywania)⁸⁴. Ważna jest też pobożność – εὐσεβεία⁸⁵. Władca powinien wręcz upodabniać się do Boga⁸⁶, nosić w sobie Jego obraz⁸⁷. Ma dbać o zbawienie poddanych⁸⁸, być dla nich ojcem⁸⁹. Innymi słowy władca występować miał w roli Bożego wikariusza na ziemi⁹⁰. Warto zauważyć, że idee te nie były obce cesarzowi Justynianowi, czemu dał on wyraz w swym prawodawstwie⁹¹.

Autor *De scientia politica* podkreśla, że władca winien być wybierany ze względu na swe wysokie kwalifikacje – cnoty, doświadczenie w sprawach publicznych, odpowiedni wiek i godność⁹². Żyje on nie dla siebie, ale dla

⁷⁸ Por. *De scientia politica* V 46, ed. Mazzucchi, s. 29.

⁷⁹ Por. tamże V 160-161, ed. Mazzucchi, s. 52-53.

⁸⁰ Por. tamże V 161, ed. Mazzucchi, s. 52-53.

⁸¹ Por. tamże V 162-168, ed. Mazzucchi, s. 53-54.

⁸² Por. Bell, *Introduction*, s. 63.

⁸³ Por. tamże, s. 61.

⁸⁴ Por. tamże.

⁸⁵ Platon nie wspominał o niej w *Państwie*, ale w innych dialogach, por. Fotiou, *Plato's Philosopher King*, s. 21.

⁸⁶ Por. *De scientia politica* V 122, ed. Mazzucchi, s. 44; tamże V 197-206, ed. Mazzucchi, s. 60-63.

⁸⁷ Por. tamże V 196, ed. Mazzucchi, s. 60.

⁸⁸ Por. tamże V 47, ed. Mazzucchi, s. 29.

⁸⁹ Por. tamże V 132, ed. Mazzucchi, s. 46.

⁹⁰ Por. Galgano, *Mundi totius elementa*, s. 359.

⁹¹ Por. CJ I 17, 2, , ed. Krueger, t. 2, s. 70. Zob. MacCoull, *Menas and Thomas*, s. 306.

⁹² Por. *De scientia politica* V 40, ed. Mazzucchi, s. 28.

innych⁹³. Jego najważniejszą cechą winna być sprawiedliwość i jej egzekwowanie⁹⁴. Musi stale dbać o przestrzeganie prawa⁹⁵, bronić interesów państwa, jego dobrego stanu, postępować w zgodzie ze sprawiedliwością⁹⁶. Winien też wpajać cnoty swym poddanym dając im przykład czynem i słowem⁹⁷. Jego cechy, to cechy męża stanu⁹⁸. Musi być silny ufnością we własne cnoty, śmiałością w działaniu, uczciwością, stałością w obliczu niebezpieczeństwa, bojaźnią Bożą⁹⁹. Nie powinien szukać u innych wiedzy na temat przyszłości¹⁰⁰, zatem musi unikać słuchania wyroczni, tym bardziej, że ich głos można błędnie zinterpretować, jak to zdarzyło się Kroissusowi, królowi Lydii, który usłyszawszy, że „zniszczy wielkie państwo” zaatakował Cyrusa (ok. 590-529 prz. Chr.), a efektem było zniszczenie jego własnego kraju¹⁰¹. Aby móc spełnić te wyśrubowane kryteria władca winien być wybrany spośród najlepszych ludzi. Musi wywodzić się spośród optymatów (τῶν ἀρίστων)¹⁰².

Władza króla/cesarza nie jest absolutna. Cesarz podlega nie tylko sądowi Bożemu, ale niekiedy i ludzkiemu¹⁰³. Pindar mówił – „niech nie usiłuje być bogiem” – stwierdza autor *Περὶ πολιτικῆς ἐπιστήμης*¹⁰⁴, powinien sam ograniczać swą władzę i godność dla obywateli¹⁰⁵, żyć dla innych, nie przeceniać własnej wartości. Jego władzę ogranicza nie tylko prawo, ale także konieczność liczenia się z radami najlepszych ludzi¹⁰⁶. Co ważne, powinien ją sprawować w znacznej mierze za pośrednictwem innych¹⁰⁷. Autor *De scientia politica* wyraża przekonanie, że panujący może tylko w pewnym zakresie wpływać na społeczeństwo. Jedynie inicjuje działania, koordynuje działanie struktur państwa i je nadzoruje. Nie powinien zagłębiać się w detale administracyjne i ograniczyć się do wyboru jedynie wyższych urzędników¹⁰⁸ i najwyższych kapłanów¹⁰⁹. Nie powinien ingerować w sprawy niższych urzędów¹¹⁰. Chociaż

⁹³ Por. tamże V 170, ed. Mazzucchi, s. 54.

⁹⁴ Por. tamże V 138, ed. Mazzucchi, s. 48.

⁹⁵ Por. tamże V 21, ed. Mazzucchi, s. 23; tamże V 132, ed. Mazzucchi, s. 46.

⁹⁶ Por. tamże V 16, ed. Mazzucchi, s. 23.

⁹⁷ Por. tamże V 130, ed. Mazzucchi, s. 46.

⁹⁸ Por. tamże V 188-189, ed. Mazzucchi, s. 58-59.

⁹⁹ Por. tamże V 137, ed. Mazzucchi, s. 47-48.

¹⁰⁰ Por. tamże V 146-148, ed. Mazzucchi, s. 49-50.

¹⁰¹ Por. tamże V 154, ed. Mazzucchi, s. 51. Podobnie sądzili Juwenal i Katon.

¹⁰² Por. tamże V 40, ed. Mazzucchi, s. 27.

¹⁰³ Por. tamże V 47, ed. Mazzucchi, s. 29.

¹⁰⁴ Por. tamże V 156, ed. Mazzucchi, s. 51.

¹⁰⁵ Por. tamże V 158, ed. Mazzucchi, s. 52.

¹⁰⁶ Por. tamże V 18, ed. Mazzucchi, s. 23.

¹⁰⁷ Por. tamże V 58-61, ed. Mazzucchi, s. 31-32.

¹⁰⁸ Por. tamże V 58, ed. Mazzucchi, s. 31. Idea ta zaczerpnięta została od Cyncerona, por. Bell, *Introduction*, s. 66-67; Behr, *A New Fragment*, s. 141-149.

¹⁰⁹ Por. *De scientia politica* V 65-66, ed. Mazzucchi, s. 33.

¹¹⁰ Por. tamże V 136, ed. Mazzucchi, s. 47. Zob. Досталова, *Напряженность*, s. 48. Innego zdania byli Jan Lydus i, sądząc na podstawie jego prawodawstwa, cesarz Justynian, który regulował

zdaniem autora traktatu rządzący powinien pamiętać, że ignorowanie kapłanów szkodzi państwu¹¹¹, równocześnie opowiada się on za podporządkowaniem prawu państwowemu zarówno duchowieństwu jak i władzy cesarskiej¹¹².

Opisane powyżej mechanizmy wyłaniania kandydatów do tronu i ograniczenia władzy skłoniły wielu uczonych do uznania, że autor *Περὶ πολιτικῆς ἐπιστήμης* proponuje tzw. „mieszaną konstytucję”¹¹³ – system w którym na różnych poziomach funkcjonują 3 typy władzy: monarchiczna (cesarz), arystokratyczna (*ἄριστοι*, *de facto* senat konstantynopoliński) i „demokratyczna” w postaci aklamacji cesarza przez lud¹¹⁴. System taki miał przeciwdziałać wynaturzeniom cesarskiej władzy, tworząc swego rodzaju równowagę sił, w której szczególna rola przypada senatowi¹¹⁵. W związku z tym rozgorzała dyskusja wokół terminu *δικαιοκρατικός*, którym autor traktatu rzekomo określił idealne formy zarządzania państwem (*εἶδος πολιτείας*). Problem w tym, że wspomniany termin nie występuje w zachowanych fragmentach źródła – znamy go dzięki notce Focjusza¹¹⁶. Nie zniechęciło to badaczy do prób interpretacji jego znaczenia. Może on odnosić się do myśli starożytnego filozofa Dikearcha (*Δικαίραχος*) z Mesyny (ok. 350 - ok. 285 prz. Chr.), autora traktatu *Τριπολιτικός*, niezachowanego, ale znanego dzięki Cyceronowi, który chwalił proponowany w nim „mieszany” system władzy¹¹⁷ lub pochodzić, jak chce A.S. Fotiou od *δικαία ἀρχή* – stąd jego zdaniem *δικαιοκρατία*¹¹⁸, tłumac-

sprawy nie tylko administracji centralnej, ale też prowincjonalnych urzędów (por. np. CJ I 40, ed. Krueger, t. 2, s. 85; tamże I 48, ed. Krueger, t. 2, s. 87; tamże I 49-51, ed. Krueger, t. 2, s. 87-89).

¹¹¹ Por. *De scientia politica* V 67, ed. Mazzucchi, s. 33. Równocześnie – tylko najbardziej wartościowi powinni zostawać kapłanami; z innych większy pożytek będzie w armii lub na wsi (tamże V 69-71, ed. Mazzucchi, s. 33-34). Można dopatrzeć się w tej opinii krytyki cenobitów i mnichów. Inaczej interpretuje ten fragment Leslie S.B. MacCoull (*Menas and Thomas*, s. 308).

¹¹² Por. O’Meara, *The Justinianic Dialogue*, s. 61.

¹¹³ Por. A.S. Fotiou, *Dicaearchus and the mixed constitution in sixth century Byzantium. New evidence from a treatise on „political science”*, „Byzantion” 51 (1981) 533 i 535-537; Bell, *Introduction*, s. 64; G. Fiaccadori, *Intorno all’anonimo Vaticano „Peri politikas epistemes”*, „La Parola del Passato” 185 (1979) 135-136 i 141; Досталова, *Напряженность*, s. 47. Na temat antycznych korzeni idei „mieszanej konstytucji” zob. C.C. García, *El camino hacia una constitución ideal: la res publica romana (decenvirato y res publica como constitución mixta: Polibio y Cicerón)*, w: „*Res publica litterarum*”. *Documentos de trabajo del grupo de investigación „Nomos”*, Madrid 2005, 3-16; G. Cambiano, *Platone e il governo misto*, w: *Governo misto. Ricostruzione di un’idea*, ed. D. Felice, Napoli 2011, 3-22; Roberto, *Aspetti della riflessione sul governo*, s. 119-160.

¹¹⁴ Peter N. Bell (*Introduction*, s. 68) podkreśla, że to jedyny demokratyczny element, reprezentowany w VI w. przez faksje, a działania tych ostatnich były przez autora traktatu potępiane (*De scientia politica* V 103-107, ed. Mazzucchi, s. 39-40). Podkreśla też, że ani Platon ani neoplatonicy nie byli życzliwi demokracji.

¹¹⁵ Por. Лебедева – Мехмадиев, *Диакон Агант*, s. 92. Odnosi się wrażenie, że miał on mieć więcej władzy niż cesarz.

¹¹⁶ Por. Photius, *Bibliotheca* 37, ed. Henry, vol. 1, s. 22, tłum. Jurewicz, t. 1, s. 21.

¹¹⁷ Por. Bell, *Introduction*, s. 64.

¹¹⁸ Por. Fotiou, *Dicaearchus*, s. 533-536.

czona jako *imperium iustitiae*: rządy w zgodzie ze sprawiedliwością¹¹⁹. Możemy do czynienia z grą słów, godzącą obydwie powyższe koncepcje¹²⁰.

6. Organizacja społeczna. W dialogu znajdujemy także rys organizacji społecznej. Ludzie różnią się między sobą cnotami i „jakością natury”¹²¹, dlatego społeczeństwo ma kształt piramidy¹²². W świetle dialogu istnieją cztery wielkie grupy społeczne: duchowieństwo, arystokracja, wojskowi i lud. Najważniejszą rolę w państwie winni odgrywać optymaci, których listę winno się sporządzać nie na podstawie cenzusu, majątku, ale ze względu na zalety merytoryczne – liczyć się winien charakter (φύσις) i wychowanie (παιδεία). Grupa ta nie może być wielka¹²³. Jak łatwo zauważyć, o przynależności do elity decydują – zdaniem autora *De scientia politica* – te same czynniki, które Platon wymieniał w *Państwie* (natura, wychowanie i wykształcenie). Rola optymatów w zarządzaniu państwem została jasno zdefiniowana¹²⁴. Spośród nich wywodzą się muszą senatorowie. Warstwa senatorska (τῶν ἀρίστων σύγκλητος βουλή lub τάγμα)¹²⁵ to grupa elitarna, najlepsi spośród ludzi. Tworzą oni ciało stanowiące prawa i doradzające. Ich cechą jest mądrość, będąca podstawą prawa i porządku. Dają oni też przykład innym grupom jak żyć w sposób umiarkowany¹²⁶. Z nich wywodzą się rządzący (ἄρχοντες). Niektórzy spośród warstwy senatorskiej mogą pełnić funkcje administracyjne, wojskowe i finansowe¹²⁷. Znacznie mniej miejsca niż optymatom poświęcono pozostałym grupom społecznym. Autor *De scientia politica* ograniczył się do konstatacji, że warstwa wojowników, których naturalną zaletą jest odwaga, ma zapewnić państwu bezpieczeństwo, zaś reszta społeczeństwa – rzemieślnicy, chłopcy itd.¹²⁸ – dostarczyć mu środków do życia.

Chociaż w systemie zaproponowanym w *Περὶ πολιτικῆς ἐπιστήμης* każdy przypisany jest do konkretnej grupy w hierarchicznie zbudowanym kosmosie, jego potomkowie nie mają gwarancji pozostania w tym samym miejscu hierarchii społecznej. Wynika to z przeświadczenia, że niekoniecznie dzieci ἄριστοι będą równie wspaniałe jak ich rodzice. Może się także zdarzyć, że utalentowane potomstwo grup niższych (żołnierzy czy trzeciej, najniższej grupy) może dzięki odpowiedniemu wychowaniu i wykształceniu osiągnąć awans. Autor *De scientia politica* w ślad za Platonem dopuszcza mobilność zarówno w górę, jak i w dół i to w każdym wieku, bo ἄριστος może

¹¹⁹ Por. Bell, *Introduction*, s. 64.

¹²⁰ Por. Praechter, *Zum Maischen anonymus*, s. 621-622.

¹²¹ Por. *De scientia politica* V 192, ed. Mazzucchi, s. 59.

¹²² Por. Fotiou, *Plato's Philosopher King*, s. 19-20.

¹²³ Por. tamże, s. 22.

¹²⁴ Por. Bell, *Introduction*, s. 70.

¹²⁵ Por. *De scientia politica* V 60-61, ed. Mazzucchi, s. 32.

¹²⁶ Por. tamże V 94, ed. Mazzucchi, s. 38.

¹²⁷ Por. tamże V 31-32, ed. Mazzucchi, s. 25-26.

¹²⁸ Por. tamże V 89, ed. Mazzucchi, s. 37.

się zmienić i stać gorszym, zaś osoba z niższych warstw może posiadać zalety polityczne i „wspaniałość natury”. Te utalentowane jednostki winny być wciągane do specjalnego *τάγμα* „najlepszych ludzi”, którzy powinni zajmować się sprawami finansów i handlu. Autor *De scientia politica* porównuje proces wyłaniania elity do hodowli roślin i zwierząt, a także do szkolenia tych ostatnich¹²⁹. Należy pilnie baczyć, podkreśla, czy wśród niższych warstw nie pojawiają się osoby, które można wciągnąć w szeregi optymatów¹³⁰, bo skoro sprawdzają się w zarządzaniu własnymi dobrami, jakże pożyteczni mogą być dla państwa! Jednak powinni być osobną grupą wśród optymatów, którym nie są w pełni równi.

W *De scientia politica* nieco uwagi poświęcono też administracji, która winna być dostosowana do wielkości państwa¹³¹. Autor czyni rozróżnienie między optymatami i urzędnikami¹³², co zdaniem P.N. Bella stanowi nawiązanie do rzymskiej praktyki (z czasów Cyserona) wyboru urzędników spośród senatu¹³³. W zgodzie z realiami czasów Justyniana obserwujemy rozdział władzy cywilnej i wojskowej¹³⁴. Nie zachował się w całości tekst poświęcony dziesięciu najważniejszym urządzeniom. Poznajemy jedynie trzy najwyższe stanowiska w pionie wojskowym¹³⁵ oraz wszystkie w pionie cywilnym¹³⁶.

Autor dialogu *Περὶ πολιτικῆς ἐπιστήμης* dostrzegał także różnorakie zagrożenia dla społeczeństwa. Jednym z nich były faksje cyrkowe¹³⁷. Niejednoznaczny był również jego stosunek do obcych przybyszów. Z jednej strony proponował, aby ich deportowano, podobnie jak to czyniono w starożytnej Sparcie. Równocześnie jednak dostrzegał korzyści z naboru do armii także imigrantów, barbarzyńskich dezertów, jeńców wojennych i innych, którzy stawali się w ten sposób poddanymi cesarza¹³⁸.

¹²⁹ Por. tamże V 23-25, ed. Mazzucchi, s. 24. Por. Fotiou, *Plato's Philosopher King*, s. 22.

¹³⁰ Por. *De scientia politica* V 31-32, ed. Mazzucchi, s. 25-26.

¹³¹ Por. tamże V 62, ed. Mazzucchi, s. 32.

¹³² Por. tamże V 63-64, ed. Mazzucchi, s. 32; tamże V 79, ed. Mazzucchi, s. 35.

¹³³ Por. Bell, *Introduction*, s. 66.

¹³⁴ Por. *De scientia politica* V 56, ed. Mazzucchi, s. 31.

¹³⁵ Urzędnicy mieli zajmować się odpowiednio: rekrutacją i szkoleniem armii (por. tamże V 73, ed. Mazzucchi, s. 34), usuwaniem z miasta obcych przybyszów oraz osób oddanych spektaklom w teatrach i odpowiedzialnych za podział mieszkańców na zwalczające się faksje (por. tamże V 74, ed. Mazzucchi, s. 34). Byli też odpowiedzialni za imigrantów, barbarzyńskich dezertów, jeńców wojennych i innych, którzy stali się poddanymi cesarza na różne sposoby (por. tamże V 77, ed. Mazzucchi, s. 34-35) i którzy chcieli służyć w armii.

¹³⁶ Urzędnicy mieli się zajmować: pierwszy – produkcją broni i zaopatrzeniem armii, drugi – nadzorowaniem rolników i poborców podatkowych, trzeci – rolnictwem, czwarty – sprawami morskimi, piąty – zaopatrzeniem miasta, szósty – ubraniami (zarówno produkowanymi na miejscu jak i importowanymi), siódmy – budownictwem i zdobnictwem, ósmy – medycyną, służbą zdrowia i oświatą, dziewiąty – przyjmowaniem ambasadorów, dziesiąty – budowlami publicznymi (infrastrukturą).

¹³⁷ Por. tamże V 103-105, ed. Mazzucchi, s. 39-40.

¹³⁸ Por. tamże V 77, ed. Mazzucchi, s. 34-35.

7. Pogańscy nauczyciele autora *De scientia politica*. Niezależnie od swego wyznania wiele z opisanych wyżej przekonań autor dialogu zaczerpnął od starożytnych autorytetów. Sam już w spisie treści księgi V ujawnił swą zależność od Platona i Cyserona, zapowiadając zamiar porównania opisanych przez nich państw¹³⁹. Spośród autorów klasycznych najczęściej cytowany jest przezeń Homer¹⁴⁰. Na niego powołuje się VI-wieczny filozof podkreślając, że dobrze jest walczyć za własny kraj¹⁴¹. Destrukcyjną rywalizację faksji porównuje do Homerowego jabłka niezgody¹⁴².

Jednak najsilniejsze piętno na Περὶ πολιτικῆς ἐπιστήμης odcisnęła myśl Platona. Jak to ujął P.N. Bell, Platon był dla wykształconych Bizantyńczyków tym, kim Szekspir dla Anglików¹⁴³. W zachowanym tekście mamy pięć bezpośrednich odwołań do dzieł wielkiego Ateńczyka¹⁴⁴, w szczególności do *Państwa* i *Praw*. Co ważne, nie są to „uproszczone odwołania”¹⁴⁵. Platon inspirował autora *De scientia politica* w jego dążeniu do nadania swemu dziełu charakteru naukowego. Wszak grecki filozof sądził, że ludzki mózg (lub dusza) mogą, dzięki rozumowaniu, otrzymać pewną wiedzę (ἐπιστήμη) na temat form czy też idei, których rzeczy są niedoskonałą kopią. Równocześnie na podstawie doświadczenia można uzyskać opinię (δόξα), która może być prawdziwa lub nie, ale nie jest wiedzą pewną. Opisując πολιτικὴ ἐπιστήμη autor dialogu pełnymi garściami korzystał z myśli greckiego filozofa. Z filozofii platońskiej przejęta została m.in. myśl, że każda rzecz ma swą ideę¹⁴⁶ i że w centrum *universum* jest idea Dobra. Dla autora dialogu *Pierwszą Przyczyną*, źródłem wiedzy i poznawalności było, podobnie jak dla Platona, Dobro. W jego przeświadczeniu idea Dobra jest wpisana we wszystko¹⁴⁷. Z *Pierwszej Przyczyny* jak ze słońca promienie Bożego światła docierają do wszystkich miejsc¹⁴⁸. To boskie światło ma znaczenie nie tylko intelektualne, ale też moralne i polityczne. Od Platona zapożyczona została także myśl, iż władza cesarska i filozofia polityczna są jednością¹⁴⁹. Autor, zainspirowany ideami platońskimi i neoplatońskimi, postrzega władcę jako króla-filozofa. Co ważne, powołuje się bezpośrednio na antycznego filozofa¹⁵⁰. Jego wpływ widać w opisie stratyfikacji społecznej, uznaniu sprawiedliwości za główną cechę idealnego władcy, idei

¹³⁹ Por. Fotiou, *Plato's Philosopher King*, s. 18.

¹⁴⁰ Por. Bell, *Introduction*, s. 78.

¹⁴¹ Por. *De scientia politica* V 154, ed. Mazzucchi, s. 51.

¹⁴² Por. tamże V 104, ed. Mazzucchi, s. 40.

¹⁴³ Por. Bell, *Introduction*, s. 78.

¹⁴⁴ Por. *De scientia politica* V 35, ed. Mazzucchi, s. 26; tamże V 48, ed. Mazzucchi, s. 29; tamże V 123, ed. Mazzucchi, s. 45; tamże V 208, ed. Mazzucchi, s. 63; tamże V 210, ed. Mazzucchi, s. 64.

¹⁴⁵ Bell, *Introduction*, s. 71.

¹⁴⁶ Por. *De scientia politica* V 174, ed. Mazzucchi, s. 55.

¹⁴⁷ Por. tamże V 117, ed. Mazzucchi, s. 42-43.

¹⁴⁸ Por. tamże V 118-119, ed. Mazzucchi, s. 43-44.

¹⁴⁹ Fotiou, *Plato's Philosopher King*, s. 20.

¹⁵⁰ Por. *De scientia politica* V 123, ed. Mazzucchi, s. 45; tamże V 130, ed. Mazzucchi, s. 46.

króla-filozofa, przyjęciu zasad wyboru rządzącego¹⁵¹, akcentowaniu jego lęku przed Bogiem/Dobrem, określeniu miejsca kobiet w klasie rządzącej i trwałości życia rodzinnego wśród elity¹⁵². Autor *De scientia politica* tak jak Platon twierdził, że władza winna by sprawowana nie w interesie posiadającego ją, ale w interesie rządzonych¹⁵³. Wzorem dla cesarza mają być starożytni – musi być gotów narazić życie dla poddanych, tak jak Kodrus umarł dla Ateńczyków¹⁵⁴. Podobnie jak filozof ateński¹⁵⁵ autor *Περὶ πολιτικῆς ἐπιστήμης* dostrzegał konieczność harmonijnego współgrania we władcy rozumu, ducha i pragnienia (τοῦ τε λόγου τε θυμοῦ καὶ ἐπιθυμίας εὐταξία¹⁵⁶. Również silne podkreślenie szczególnej roli prawa, to także bez wątpienia nawiązanie do Platona¹⁵⁷.

Ważną rolę wśród nauczycieli autora *Περὶ πολιτικῆς ἐπιστήμης* odgrywał Cynceron, od którego zaczerpnął on ideę idealnego męża stanu, który winien się ograniczyć do roli wyłącznie sobie przypisanej, by uniknąć anarchii¹⁵⁸. Spośród dzieł rzymskiego filozofa najczęściej wykorzystywane jest *Państwo*¹⁵⁹. Charles Behr odnalazł we fragmencie *De scientia politica* bezpośredni cytat z V księgi tego dzieła (prawie w całości zaginionej, a prawdopodobnie dotyczącej sprawiedliwości i roli męża stanu). Mowa w nim o wyborze dziesięciu optymatów, którzy z kolei mają wybrać kolejne osoby do administrowania państwem¹⁶⁰. W *De scientia politica* odnajdujemy myśl, że republika jest dobrem wspólnym (*res publica res populi*)¹⁶¹. Za Cynceronem nasz autor powtarza, że cesarz

¹⁵¹ Por. tamże V 123, ed. Mazzucchi, s. 45. Zob. też Fotiou, *Plato's Philosopher King*, s. 18 i 20-21.

¹⁵² Por. Bell, *Introduction*, s. 72; O'Meara, *The Justinianic Dialogue*, s. 49-62.

¹⁵³ Por. *De scientia politica* V 48, ed. Mazzucchi, s. 29-30.

¹⁵⁴ Por. tamże V 133, ed. Mazzucchi, s. 47.

¹⁵⁵ Według Platona dobrze, gdy rozum rządzi i decyduje, temperament rozumowi pomaga, a pożądaniam słuchają rozumu (por. Plato, *De re publica* IV 8, 431C, ed. Shorley, t. 1, s. 360, tłum. Witkowski, t. 2, s. 130; tamże IV 15, 440D - 441A, ed. Shorley, t. 1, s. 402-402, tłum. Witkowski, t. 2, s. 142.

¹⁵⁶ Por. *De scientia politica* V 138, ed. Mazzucchi, s. 48.

¹⁵⁷ Por. tamże V 127, ed. Mazzucchi, s. 46. Zob. Plato, *De re publica* VI 12, 499D, ed. Shorley, t. 2, s. 64, tłum. Witkowski, t. 2, s. 204; tenże, *Leges* V 739A-E, ed. R.G. Bury with an English translation: Plato, *Laws*, vol. 1, London 1961, 360-364, tłum. M. Maykowska; Platon, *Prawa*, Warszawa 1997², 179-181. Zob. tamże IV 711E, ed. Bury, vol 1, s. 278, tłum. Maykowska, s. 141.

¹⁵⁸ Por. Bell, *Introduction*, s. 67. Szerzej na temat recepcji myśli Cyncerona, zob. U. Roberto, *Aspetti della conoscenza di Cicerone nella riflessione giuridica tardoantica*, „Ciceroniana” N.S. 13 (2009) 217-244, spec. s. 232-237.

¹⁵⁹ Por. *De scientia politica* IV 53, ed. Mazzucchi, s. 11; tamże V 48, ed. Mazzucchi, s. 30; tamże V 63, ed. Mazzucchi, s. 32; tamże V 64, ed. Mazzucchi, s. 33; tamże V 132, ed. Mazzucchi, s. 46-47 (nie przywołany wprost, ale A. Mai odnalazł tu cytat z Cynceronowego *O państwie* (*De re publica* II 42, rec. K. Ziegler, Lipsiae 1955, 78, 22 - 79, 18, tłum. W. Kornatowski: Cicero, *O państwie*, w: tenże, *O państwie. O prawach. O powinnościach. O cnotach*, Biblioteka Klasyków Filozofii, Warszawa 1960, 108-109); *De scientia politica* V 138, ed. Mazzucchi, s. 48 (tu cytat z Cynceronowego *O państwie* (*De re publica* II 40-41, rec. Ziegler, s. 77, 12 - 78, 21, tłum. Kornatowski, s. 107-108); *De scientia politica* V 209, ed. Mazzucchi, s. 63.

¹⁶⁰ Por. *De scientia politica* V 64, ed. Mazzucchi, s. 33. Zob. też Behr, *A New Fragment*, s. 141-149.

¹⁶¹ Por. *De scientia politica* V 48, ed. Mazzucchi, s. 29-30.

winien działać jako ojciec poddanych¹⁶², że władza jest zobowiązaniem, a jej celem jest zbawienie poddanych¹⁶³ oraz że zgoda w państwie winna przypominać związek między lirą i pieśnią¹⁶⁴. Zdaniem autora dialogu stosowanie się do wymienionych zasad legitymizuje władzę¹⁶⁵. Autorytet Cyceron przywoływany jest także, gdy mowa o roli i uzbrojeniu piechoty¹⁶⁶.

Zarówno Platon jak i Cyceron zalecali, aby cesarz działał bardziej w interesie innych niż własnym¹⁶⁷. Autor *De scientia politica* przyjął od nich także definicję legalnej władzy, która jest określana jako prawna (warunkiem jest wybór przez wszystkich uprawnionych) i sprawiedliwa, a także potępienie „publicznych opinii”. W tej ostatniej kwestii Menas, reprezentujący poglądy autora, twierdził, że publiczne mowy jako sposób wyrażania opinii nie są właściwe, ponieważ nie przynoszą pożytku¹⁶⁸.

Pozostali filozofowie antyczni cytowani są rzadziej, ale ich myśl jest ważna. Od neoplatoników¹⁶⁹ zaczerpnięta została wizja władzy spływającej kaskadą od Boga przez niebiańskie i ziemskie hufce aniołów i biskupów¹⁷⁰. Od Juwenala autor *De scientia politica* zapożyczył myśl, że błędem jest szukanie istoty rzeczy poza sobą, a nie w sobie¹⁷¹, zaś od Sokratesa przekonanie o tym, że świat jest kierowany przez Zeusa i Przeznaczenie¹⁷². Senekę cytował w kontekście związku między stanem panującego i stanem państwa¹⁷³, podobnie jak Liwiusza, któremu zawdzięczał przeświadczenie, że państwo starzeje się razem z władcą¹⁷⁴. W ślad za Katonem krytykował wyrocznie¹⁷⁵, a za De-

¹⁶² Por. tamże V 132, ed. Mazzucchi, s. 46-47; Cicero, *De re publica* I 35, rec. Ziegler, s. 33, 17, tłum. Kornatowski, s. 55.

¹⁶³ Por. *De scientia politica* V 48, ed. Mazzucchi, s. 29-30.

¹⁶⁴ Por. tamże V 136, ed. Mazzucchi, s. 47; Cicero, *De re publica* II 42, rec. Ziegler, s. 79, 13-14, tłum. Kornatowski, s. 109.

¹⁶⁵ Por. *De scientia politica* V 49, ed. Mazzucchi, s. 30.

¹⁶⁶ Por. tamże IV 53, ed. Mazzucchi, s. 30-31.

¹⁶⁷ Por. tamże V 48, ed. Mazzucchi, s. 29-30 (powołuje się wprost na Platona). Zob. Plato, *De re publica* I 15, 342C, ed. Shorley, t. 1, s. 60-62, tłum. Witkowski, t. 1, s. 33; tamże I 15, 342E, ed. Shorley, t. 1, s. 62, tłum. Witkowski, t. 1, s. 33.

¹⁶⁸ Por. *De scientia politica* V 42-43, ed. Mazzucchi, s. 28. Zob. Bell, *Introduction*, s. 69.

¹⁶⁹ Głównie Porfiriusza, Jamblicha i Proklusa, którzy rozwijali myśl Plotyna, por. Bell, *Introduction*, s. 57.

¹⁷⁰ Podobną myśl znajdujemy u Pseudo-Dionizego Areopagity, por. Bell, *Introduction*, s. 68.

¹⁷¹ Por. *De scientia politica* V 147, ed. Mazzucchi, s. 49.

¹⁷² Por. tamże V 202, ed. Mazzucchi, s. 62.

¹⁷³ Gdy oszalał Neron, oszalało państwo, por. tamże V 161, ed. Mazzucchi, s. 52-53.

¹⁷⁴ Por. tamże V 161, ed. Mazzucchi, s. 52-53. Por. Livius, *Ab Urbe condita* VI 23, 7, ed. M. Müller, Pars I: *Libri I-VI*, Lipsiae 1910², 371: „quid attinere cum mortali corpore uno civitatis quam immortalem esse deceat pati consenescere vires”, tłum. A. Kościółek: Liwiusz, *Dzieje Rzymu od założenia Miasta. Księgi VI-X*, Biblioteka Przekładów z Literatury Antycznej 17, Wrocław – Warszawa 1971, 28. Zob. Cicero, *De re publica* I 31, rec. Ziegler, s. 29, 5-6: „talīs est quaeque res publica, qualis eius aut natura aut uoluntas qui illam regit”, tłum. Kornatowski, s. 49.

¹⁷⁵ Por. *De scientia politica* V 151, ed. Mazzucchi, s. 50.

mostenesem powtarzał, że Fortuna odgrywa wielką, jeśli nie największą rolę w sprawach ludzkich¹⁷⁶. Odwoływał się też do wiedzy Hippokratesa¹⁷⁷. Co ciekawe, autor *De scientia politica* nie ograniczał się tylko do myśli greckiej i rzymskiej. Dobrym przykładem służyć mieli władcy perscy – Cyrus¹⁷⁸ i Peroz¹⁷⁹, a także dowódcy scytyjscy¹⁸⁰. Szczególnie przykład Peroza, który został tu przedstawiony jako król-filozof, jest uderzający.

Nie zawsze wiadomo, czy autor czerpie z pogańskiego czy z chrześcijańskiego dziedzictwa. Dla przykładu wizja władcy jako pasterza ludzi¹⁸¹ może być echem Homera, który tak opisywał Agamemnona¹⁸², ale równie dobrze nawiązaniem do Chrystusa. Nawet idea, że władca powinien naśladować Boga nie jest wyłącznie chrześcijańską. Dominic J. O'Meara uznał ją wręcz za „a banality in the literature of monarchy of the Hellenistic and Roman imperial periods”¹⁸³. Idea władzy ziemskiej jako odzwierciedlenia boskiej obecna była u Platona, szczególnie w jego dziele *Polityk* (Πολιτικός)¹⁸⁴. Potem pojawiała się w różnych szkołach filozoficznych (stoickiej, neopitagorejskiej, neoplatonickiej, itd.)¹⁸⁵. Także Cyceron podkreślał, że władca winien naśladować Boga w czynieniu dobra i trosce o poddanych¹⁸⁶.

Częste powoływanie się na myśl poprzedników nie oznacza, że autor *De scientia politica* był wobec nich bezkrytyczny¹⁸⁷. Ustami Menodora deklarował, że chce rozmawiać o państwie jako takim¹⁸⁸ i w przeciwieństwie do Cyce-

¹⁷⁶ Por. tamże V 42, ed. Mazzucchi, s. 28. Inne odwołania do Demostenesa: tamże IV 70, ed. Mazzucchi, s. 15; tamże V 42, ed. Mazzucchi, s. 28.

¹⁷⁷ Por. tamże V 13, ed. Mazzucchi, s. 22: ściślej – mowa tu o leczeniu hippokratejskim.

¹⁷⁸ Por. tamże IV 3, ed. Mazzucchi, s. 1 – prawdopodobnie wzorem było tu *Wychowanie Cyrusa* (*Cyropedia*) Ksenofonta.

¹⁷⁹ Por. tamże IV 63-7, ed. Mazzucchi, s. 14-15. Zob. MacCoull, *Menas and Thomas*, s. 305.

¹⁸⁰ Por. tamże IV 9, ed. Mazzucchi, s. 2.

¹⁸¹ Por. tamże V 155, ed. Mazzucchi, s. 51.

¹⁸² Por. Homerus, *Ilias* II 243, ed. G. Dindorf, vol. 1, Lipsiae 1927⁵, 29, tłum. K. Jeżewska: Homer, *Iliada*, Biblioteka Antyczna, Warszawa 1999³, 47. Pasterzami narodu byli też Nestor (tamże X 73, ed. Dindorf, vol. 1, s. 189, tłum. Jeżewska, s. 176), Machaon (tamże XI 506, ed. Dindorf, vol. 1, s. 222, tłum. Jeżewska, s. 202) i Hypsenor (tamże XIII 411, ed. G. Dindorf, vol. 2, Lipsiae 1928⁵, s. 14, tłum. Jeżewska, s. 235).

¹⁸³ Por. O'Meara, *The Justinianic Dialogue*, s. 55.

¹⁸⁴ Por. Fotiou, *Plato's Philosopher King*, s. 20. Por. Plato, *Politicus* 301 A-B, ed. M. Wohlrab, w: Plato, *Dialogi*, vol. 1, Lipsiae 1915, 537-538, tłum. W. Witwicki: Platon, *Sofista. Polityk*, Kęty 2002, 130.

¹⁸⁵ U Plotyna (*Enneades* VI 9, 7, ed. R. Volkmann, vol. 2, Lipsiae 1884, 513, 16-20, tłum. A. Krokiewicz: Plotyn, *Enneady*, t. 2, Biblioteka Klasyków Filozofii, Warszawa 1959) legendarny przewodawca imieniem Minos stanowił prawa we wspólnocie z Zeusem, czyli Jednią. Por. O'Meara, *The Justinianic Dialogue*, s. 55).

¹⁸⁶ Por. *De scientia politica* V 52, ed. Mazzucchi, s. 30; tamże V 131, ed. Mazzucchi, s. 46.

¹⁸⁷ Por. Fotiou, *Plato's Philosopher King*, s. 18.

¹⁸⁸ Por. *De scientia politica* V 64, ed. Mazzucchi, s. 33. Zob. O'Meara, *The Justinianic Dialogue*, s. 58.

rona nie zamierza opisywać konkretnego organizmu politycznego. Chciał dostosować swe dzieło do czasów, w których żył¹⁸⁹, adaptując idee Platona i Cicerona do warunków VI wieku. Dlatego u niego optymaci nie tylko doradzają i stanowią prawo, ale też mogą pełnić funkcje administracyjne, wojskowe i finansowe. U Platona wojownicy byli grupą elitarną, wydzieloną, blisko związaną z optymatami. Nasz autor tak postrzega tylko gwardzistów najwyższej rangi (rekrutowanych z ἄριστοι)¹⁹⁰, podczas gdy w szeregach armii są osoby z niższych warstw¹⁹¹. Nową jest idea zatrudniania ἄριστοι z niższych warstw w handlu i finansach. Widać tu odzwierciedlenie praktyki z czasów Justyniana (*vide* kariery Jana z Kapadocji czy Piotra Barsymesy). W przeciwieństwie do Platona nasz autor dopuszcza, by ἄριστοι dysponowali prywatnym majątkiem (choć nie nadmiernym) i otrzymywali pieniądze z kasy państwowej, odpowiednio do ich walorów i godności (ἄξια)¹⁹². Nie wolno im dodawać do swych prywatnych dóbr środków z publicznego skarbcu¹⁹³. „Najlepsi” mogą mieszkać wraz z rodzinami w osobnych rezydencjach, a nie, jak chciał Platon, wspólnie w pałacu, oddzieleni od innych mieszkańców¹⁹⁴. Zmiany takie autor dialogu poczynił pod wpływem Cicerona, łącząc teorię państwa z platońską metafizyką. Według Platona władca-filozof nie jest ograniczony przez optymatów ani nawet przez prawo. U naszego autora, jak ujął to D.J. O’Meara, „realizm zatriumfował nad metafizycznym entuzjazmem”¹⁹⁵. Badacz podejrzewa też, że właśnie te różnice skłoniły Focjusza do uznania autora dialogu za krytyka Platona¹⁹⁶. Ustrój zaproponowany w dialogu bliższy był koncepcji zawartej w *Prawach* Platona, niż ideału z jego *Państwa*¹⁹⁷. Z pierwszego z wymienionych dzieł zaczerpnięta została też idea władzy mieszanej¹⁹⁸.

Nie wiemy, jaki był cel napisania *De scientia politica*. Badacze przypuszczają, że pismo to było adresowane do urzędników i młodzieży kształcącej się z myślą o karierze w administracji¹⁹⁹. W przeciwieństwie do współczesnego sobie Agapeta autor *De scientia politica* wykazywał niewiele troski

¹⁸⁹ Por. Bell, *Introduction*, s. 65.

¹⁹⁰ Por. *De scientia politica* V 29, ed. Mazzucchi, s. 25.

¹⁹¹ Por. Fotiou, *Plato’s Philosopher King*, s. 19.

¹⁹² Por. *De scientia politica* V 37, ed. Mazzucchi, s. 27.

¹⁹³ Por. tamże V 38, ed. Mazzucchi, s. 27.

¹⁹⁴ Por. tamże V 35, ed. Mazzucchi, s. 26.

¹⁹⁵ O’Meara, *Platonopolis*, s. 180-182. Por. Bell, *Introduction*, s. 71.

¹⁹⁶ O’Meara, *The Justinianic Dialogue*, s. 59. Trzeba jednak pamiętać, że Focjusz znał całość *De scientia politica*.

¹⁹⁷ Por. tamże, s. 58.

¹⁹⁸ Por. tamże, s. 59.

¹⁹⁹ Por. Roberto, *Aspetti della conoscenza di Cicerone*, s. 232; MacCoull, *Menas and Thomas*, s. 301-303.

o biednych²⁰⁰, wspierając raczej interesy klasy senatorskiej. Jego celem mogło być dążenie do ograniczenia absolutnej władzy cesarza w interesie arystokracji²⁰¹. Wbrew pozorom nie było to nic niezwykłego w realiach VI wieku. Głosy krytyczne wobec władzy cesarskiej były wówczas dość częste²⁰².

Trudno ocenić wpływ *Περὶ πολιτικῆς ἐπιστήμης* na bizantyńską myśl polityczną. Fakt, że traktat był znany Focjuszowi, dowodzi, że cieszył się pewną popularnością, był kopiowany i czytany. Równocześnie idee, które w nim zaprezentowano, trudno uznać za wysoce oryginalne. Większość z zawartych tu zaleceń znamy także z innych „zwierciadeł królewskich”²⁰³. Znajdujemy je w szczególności u Synezjusza z Cyreny i Agapeta. Raczej nie wpływały one na politykę cesarzy bizantyńskich, pozostając w sferze rozważań czysto teoretycznych. *Περὶ πολιτικῆς ἐπιστήμης* jest natomiast interesującym świadectwem ciągłości kulturowej w Bizancjum. Dowodzi zainteresowania elity cesarstwa antyczną myślą filozoficzną i płynnego włączania jej w chrześcijański system wartości.

PAGAN POLITICAL IDEAS IN A CHRISTIAN WORLD:
POWER, ITS LIMITS AND LEGITIMIZATION IN THE EYES
OF THE AUTHOR OF *ΠΕΡΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ*
(*DE SCIENTIA POLITICA*)

(Summary)

Περὶ πολιτικῆς ἐπιστήμης (*De scientia politica*) was written in the form of a Platonist dialogue and constituted a political and philosophical theory of a state and its ruling king or emperor. The writing was created in the 6th century A.D., during the reign of Justinian I. The information about its existence had been known from a short note in Photios *Library*, long before its parts were found and published in 1827. The author – excellently educated and continuing the Platonist and Neo-Platonist tradition – preferred to remain anonymous, despite some attempts of identification. The work is highly intellectual, addressed to educated readers, capable of understanding sophisticated literary references and allusions.

²⁰⁰ Por. Bell, *Introduction*, s. 74-75; Medvedev, *L'égalité comme principe*, s. 123.

²⁰¹ Por. Лебедева – Мехмадиев, *Диакон Агапум*, s. 93.

²⁰² Zosimos wolał rządy republikańskie, podobnie jak Jan z Lidii. Jan Filopon (Gramatyk) zaprzeczał tezie, że cesarz jest obrazem Boga na ziemi (por. Bell, *Introduction*, s. 73). Krytyczny wobec rządów Justyniana byli Prokopiusz z Cezarei (dość przywołać *Historię sekretną*) i Jan z Lidii, chociaż ten ostatni nie tak otwarcie (np. w sprawie podatków) – stąd podkreślenie roli senatu, który mógł hamować zapędy władcy (por. Bell, *Introduction*, s. 73-74).

²⁰³ Ostatnio analizował je w niepublikowanej rozprawie doktorskiej R. Soto Ayala (*Los „espejos de príncipe” en el mundo bizantino como continuidad de la tradición retórico-política isocrática*, Tesis doctoral, Universidad de Granada. Facultad de Filosofía y Letras, Granada 2009 (dostępne na stronie: <http://hera.ugr.es/tesisugr/18504498.pdf>). Niestety pominął w swych rozważaniach *De scientia politica*.

The author's effort to give it a scholarly character is clearly visible. *Book IV* was devoted to military affairs, whereas *Book V* – to imperial power, where the author discussed the problem of its origin, limitations, principles of choosing a ruler and ruler's obligations. While expressing the principles which a 6th century ruler (i.e. already a Christian ruler) should obey, the author makes references to the Greek and Roman writers – Homer, Plato and Neo-Platonists, Cicero, Seneca, Titus Livius and others. The Persian model was not alien to him either and it is not always clear if he took from the pagan or the Christian heritage.

Frequent references to the predecessors' thought do not mean that the author of *De Scientia politica* uncritically took over all of their views. He rather selected from the antique heritage what he thought to be current and at the same time he tried to adjust his work to the reality of a 6th century world. The work, albeit preserved only in fragments is, according to P. N. Bell: „the only surviving example of a Neo-Platonic political theory outside the Arab world”.

Key words: Justinian I, emperor, imperial power, Platonism, political theory.

Słowa kluczowe: Justynian I, cesarz, władza cesarska, platonizm, teoria polityczna.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

- AGAPETUS DIAKONUS, *Expositio capitum admonitoriarum*, hrsg. von. R. Riedinger: Agapetos Dianokons, *Der Fürstenspiegel für Kaiser Iustinianos*, Athenai 1995, transl. P.N. Bell: *Advise to the Emperor Justinian*, w: *Three Political Voices from the Age of Justinian: Agapetus, „Advice to the Emperor”; Dialogue on Political Science; Paul the Silentiary, „Description of Hagia Sophia”*, Liverpool 2009, 99-122.
- The Greek Anthology*, ed. W.R. Paton with an English translation, vol. 3, Cambridge (Mass.) – London 1958.
- CICERO, *De re publica*, rec. K. Ziegler, Lipsiae 1955, tłum. W. Kornatowski: Cicero, *O państwie*, w: tenże, *O państwie. O prawach. O powinnościach. O cnotach*, Biblioteka Klasyków Filozofii, Warszawa 1960, 261-331.
- Codex Iustinianus*, ed. P. Krueger, w: *Corpus Iuris Civilis*, t. 2: Berolini 1954.
- HOMERUS, *Ilias*, ed. G. Dindorf, vol. 1-2, Lipsiae 1927-1928⁵, tłum. K. Jeżewska: Homer, *Iliada*, Biblioteka Antyczna, Warszawa 1999³.
- LIVIVS, *Ab Urbe condita*, ed. M. Müller, Pars 1: *Libri I-VI*, Lipsiae 1910², tłum. A. Kościółek: Liwiusz, *Dzieje Rzymu od założenia Miasta. Księgi VI-X*, Biblioteka Przekładów z Literatury Antycznej 17, Wrocław – Warszawa 1971.
- Menae patricii cum Thoma referendario De scientia politica dialogus, iteratis curis quae exstant in codice Vaticano palimpsesto*, ed. C.M. Mazzucchi, Bibliotheca Erudita. Studi e Documenti di Storia e Filologia 17, Milano 2002.
- PHOTIUS, *Bibliotheca*, ed. R. Henry, vol. 1, Paris 1959, tłum. O. Jurewicz: Focjusz, *Biblioteka*, t. 1: „Kodeksy” 1-150, Warszawa 1986.
- PLATO, *De re publica*, ed. P. Shorey with an English translation: Plato, *The Republic*, vol. 1-2, London 1937-1942, tłum. W. Witkowski: Platon, *Państwo*, t. 1-2, Warszawa 1994.

- PLATO, *Timaeus*, ed. R.D. Archer-Hind with English translation, New York 1888, tłum. P. Siwek: Platon, *Timajos. Kritias*, Warszawa 1986.
- PLATO, *Protagoras*, ed. W.R.M. Lamb with English translation: Plato, *Laches. Protagoras. Meno. Euthydemus*, London 1952, tłum. W. Witwicki: Platon, *Dialogi*, t. 1, Kęty 1999, 246-331
- PLATO, *Politicus*, ed. M. Wohlrab, w: Plato, *Dialogi*, vol. 1, Lipsiae 1915, 466-555, tłum. W. Witwicki: Platon, *Sofista. Polityk*, Kęty 2002.
- PLATO, *Leges*, ed. R.G. Bury with an English translation: Plato, *Laws*, vol. 1, London 1961, tłum. M. Maykowska: Platon, *Prawa*, Warszawa 1997².
- PLOTINUS, *Enneades*, ed. R. Volkmann, vol. 1-2, Lipsiae 1883-1884, tłum. A. Krokiewicz: Plotyn, *Enneady*, t. 1-2, Biblioteka Klasyków Filozofii, Warszawa 1959.
- PROCOPIUS CAESARIENSIS, *De bellis libri*, rec. J. Havry, addenda et corrigenda adiecit G. Wirth: Procopius, *Opera omnia*, vol. 1: I-IV, vol. 2: V-VIII, Lipsiae 1962-1963, tłum. D. Brodka: *Historia wojen*, t. 1: *Wojny z Persami i Wandalami*, t. 2: *Wojny z Gotami*, Źródła Historyczne, Kraków 2013.
- Scriptorum veterum nova collectio*, ed. A. Mai, vol. 2, Romae 1827.
- Three Political Voices from the Age of Justinian: Agapetus, „Advice to the Emperor”;* *Dialogue on Political Science; Paul the Silentiary, „Description of Hagia Sophia”*, transl. P.N. Bell, Liverpool 2009, 123-188.

Opracowania

- ANTONOPOULOS P., *Peter the Patrician, The Byzantine diplomat, official and author*, Historical Monographs 7, Athenes 1990.
- BEHR C.A., *A New Fragment of Cicero's De Republica*, „American Journal of Philology” 95 (1974) nr 2, 141-149.
- BELL P.N., *Introduction*, w: *Three Political Voices from the Age of Justinian: Agapetus, „Advice to the Emperor”;* *Dialogue on Political Science; Paul the Silentiary, „Description of Hagia Sophia”*, transl. P.N. Bell, Liverpool 2009, 1-98.
- CAMBIANO G., *Platone e il governo misto*, w: *Governo misto. Ricostruzione di un'idea*, ed. D. Felice, Napoli 2011, 3-22.
- CAMERON A., *Old and New Rome: Roman Studies in Sixth-Century Constantinople*, w: *Transformations of Late Antiquity. Essays for Peter Brown*, ed. Ph. Rousseau – M. Papoutsakis, Farnham 2009, 171-184.
- CAMERON A., *Procopius and the Sixth Century*, London 1985.
- ДОСТАЛОВА Р., *Напряженность социальной обстановки в Византии V - VI вв. в отражении анонимного трактата*, „Византийский Временник” 51 (1990) 45-57.
- ERHART V., *Priscianus of Lydia at the Sasanian Court: Solutionum ad Chosroem*, „Falsafeh” 37 (2009) nr 1, 21-31.
- EVANS A.S., *The Age of Justinian: The Circumstances of Imperial Power*, London 1996.
- FALCONE G., *The „mysterious” beauty of Laws*, „Annali del Seminario Giuridico dell'Università degli Studi di Palermo” 77 (2014) 339-352.
- FIACCADORI G., *Intorno all'anonimo Vaticano „Peri politikes epistemes”*, „La Parola del Passato” 185 (1979) 127-147.
- FOTIOU A.S., *Plato's Philosopher King in the Political Thought of Sixth-Century Byzantium*, „Florilegium” 7 (1985) 17-29.
- FOTIOU A.S., *Dicaearchus and the mixed constitution in sixth century Byzantium. New evidence from a treatise on „political science”*, „Byzantion” 51 (1981) 533-547.

- GALGANO F., *Mundi totius elementa... et eorum dispositio*, „Studia et Documenta Historiae et Iuris” 80 (2014) 359-371.
- GARCÍA C.C., *El camino hacia una constitución ideal: la res publica romana (decenvirato y res publica como constitución mixta: Polibio y Cicerón)*, w: „Res publica litterarum”. *Documentos de trabajo del grupo de investigación „Nomos”*, Madrid 2005, 3-16.
- HENRY III P., *Mirror for Justinian: The Ekthesis of Agapetus Diaconus*, GRBS 8 (1967) 281-308.
- KALDELLIS A., *Procopius of Caesarea. Tyranny, History, and Philosophy at the End of Antiquity*, Philadelphia 2004.
- KALDELLIS A., *The Religion of Ioannes Lydos*, „Phoenix” 57 (2003) 300-316.
- KRUMBACHER K., *Geschichte der byzantinischen Litteratur von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reiches (527-1453)*, München 1891.
- LANIADO A., *Recherches sur les notables municipaux dans l'empire protobyzantin*, Paris 2002.
- LANIADO A., *Un fragment peu connu de Pierre le Patrice*, ByZ 90 (1997) nr 2, 405-412.
- ЛЕБЕДЕВА Г.Е. – МЕХАМАДИЕВ Е.А., *Диакон Агапум u Dialogus de scientia politica: два концепта власти византийского василевса в VI в. (часть 2)*, „Известия Уральского Федерального Университета. Гуманитарные Науки” 4 (2014) nr 133, 182-190.
- MACCOULL L.S.B., *Menas and Thomas: Notes on the Dialogus de scientia politica*, GRBS 46 (2006) 301-313.
- Prosopography of the Later Roman Empire*, ed. A.H.M. Jones – J.R. Martindale – J. Morris, vol. 1: 260-395 AD, Cambridge 1971; vol. 2: 395-527 AD, Cambridge 1980.
- MAZZUCCHI C.M., *Praefatio*, w: *Menae patricii cum Thoma referendario De scientia politica dialogus*, VIII-XVIII.
- MAZZUCCHI C.M., *Per una rilettura del palinseto Vaticano „Sulla scientia politica” del tempo di Giustiniano*, w: *L'Imperatore Giustiniano. Storia e mito*, a cura di G.G. Archi, Circolo Toscano di Diritto Romano e Storia del Diritto 5, Milano 1978, 237-247.
- MEDVEDEV I.P., *L'égalité comme principe de justice sociale chez les byzantins*, „Symmetika” 9 (1994) nr 2, 121-138.
- O'MEARA D.J., *Platonopolis: Platonic Political Philosophy in Late Antiquity*, Oxford 2003.
- O'MEARA D.J., *The Justinianic Dialogue on Political Science and its Neoplatonic Sources*, w: *Byzantine Philosophy and its Ancient Sources*, ed. K. Ierodiakonou, Oxford 2004, 49-62.
- PRAECHTER K., *Zum Maischen anonymus Περὶ Πολιτικῆς Ἐπιστήμης*, ByZ 9 (1900) nr 3, 621-632.
- ROBERTO U., *Aspetti della riflessione sul governo misto nel pensiero politico romano da Cicerone all'età di Giustiniano*, w: *Governo misto. Ricostruzione di un'idea*, a cura di D. Felice, Napoli 2011, 119-160.
- ROBERTO U., *Aspetti della conoscenza di Cicerone nella riflessione giuridica tardoantica*, „Ciceroniana” N.S. 13 (2009) 217-244.
- RASHED M., *Menas, préfet du Prétoire (528/9) et philosophe: une épigramme inconnue*, „Elenchos” 21 (2000) nr 1, 89-98.
- SHEPPARD A., *Philosophy and Philosophical Schools*, w: *Cambridge Ancient History*, vol. 14, Cambridge 2000², 835-854.
- SOTO AYALA R., *Los „espejos de príncipe” en el mundo bizantino como continuidad de la tradición retórico-política isocrática*, Tesis doctoral, Universidad de Granada. Facultad de Filosofía y Letras, Granada 2009 (dostępne na stronie: <http://hera.ugr.es/tesisugr/18504498.pdf>).

- STEIRIS G., *Politique, Religion et Hérésie dans le dialogue anonyme protobyzantin* Περὶ Πολιτικῆς Ἐπιστήμης *et dans l'œuvre philosophique d'al-Fārābī*, ByF 31 (2013) 121-141.
- VALDENBERG V., *Les idées politiques dans les fragments attribués à Pierre le Patrice*, „Byzantion” 2 (1925) 55-76.
- WATTS E., *Where to Live the Philosophical Life in the Sixth Century? Damascius, Simplicius and the Return from Persia*, GRBS 45 (2005) 285-315.
- WIŚNIEWSKI R., „I los padł na Macieja...”. *Kilka uwag o późnoantycznym stosunku do losów i pewnym epizodzie z początków Kościoła*, „U schyłku starożytności” 10 (2011) 229-236.
- WOLIŃSKA T., *Sympatyk pogan i heretyków? Prokopiusz z Cezarei o polityce religijnej Justyniana*, „Christianitas Antiqua” 6 (2014) 194-211.

